

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ЮНГЕР Михайло Беллович

УДК 94(439)[329.15:321.01]”1968/1990“

**АНТИКОМУНІСТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В УГОРЩИНІ
(1968–1990 рр.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАН України
Віднянський Степан Васильович,
Інститут історії України НАН України,
відділ історії міжнародних відносин і
зовнішньої політики України, завідувач

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук,
Держалюк Микола Степанович,
Державна установа «Інститут всевітньої
історії НАН України», провідний науковий
співробітник

кандидат історичних наук, доцент
Луцай Володимир Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, факультет
історичної освіти, доцент кафедри етнології
та краєзнавства

Захист відбудеться „27“ квітня 2018 року о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001 м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий „ “ березня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлюється тим, що проблема опозиційності має універсальний суспільно-політичний характер і проявляється в історії кожної держави практично на всіх етапах її розвитку, а також недостатнім станом її наукової розробки в українській історіографії.

Реалізація соціалізму радянської моделі в Угорщині у 1960–1980-х рр. відрізнялась під аналогічних спроб у інших країнах-членах Організації Варшавського договору. Це було пов'язано з тим, що легітимізація режиму Я. Кадара здійснювалася шляхом творення ідеологеми про „контрреволюційний характер подій 1956 р.“, здійснення на початку 1960-х рр. політики консолідації, метою якої була деполітизація угорського суспільства, та завдяки забезпеченню відносно високого рівня життя в країні. Дослідження відносин між владою та опозиційним рухом, який почав поступово формуватися у другій половині 1970-х рр., дослідження форм і методів співробітництва між народницькою й урбаністичною опозиційними групами дозволяє краще зрозуміти їхній вплив на розвиток суспільно-політичної трансформації 1989–1990 рр. в Угорщині. Вивчення характеру взаємовідносин між владою та опозицією має як теоретичне, так і практичне значення для розвитку української державності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у межах науково-дослідної теми „Україна в європейському культурно-цивілізаційному просторі: особистість, суспільство, національна державність (XIX – початок XXI ст.)“ (№ держреєстрації 0112U000371) відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є історичний розвиток УНР у контексті політичної діяльності опозиційних груп у рамках соціалістичного ладу та під час його зміни у 1989–1990 рр.

Предметом висвітлення роботи є становлення антикомуністичної опозиції в Угорщині та її участь у процесі суспільно-політичної трансформації 1989–1990 рр.

Хронологічні межі охоплюють період з 1968 по 1990 рр., а саме з часу появи першого документа протестного характеру та зародження опозиційної думки в Угорщині до формування уряду Угорської Республіки, створеного за результатами парламентських виборів на багатопартійній основі навесні 1990 р.

Географічні рамки включають територію Угорщини, а також, певною мірою європейсько-атлантичний геополітичний простір.

Метою дисертації є відтворення процесу розвитку антикомуністичної опозиції в Угорщині, її відносин з владою та участі у зміні політичного режиму, відображення у діяльності народницької та урбаністичної опозиційних груп дихотомії традиція-розвиток, національне-універсальне.

Наукові завдання визначені відповідно до поставленої мети:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та питання, які вимагають подальшого вивчення;

- здійснити історико-теоретичний аналіз передумов виникнення народницької та урбаністичної опозиційних груп в Угорщині;
- виявити пріоритетні напрями опозиційної діяльності урбаністичної та народницької груп;
- проаналізувати зміст та еволюцію позиції Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) у її відносинах з опозицією;
- з'ясувати вплив ідеологічних засад опозиційних груп на їхнє співробітництво як між собою, так і з деякими представниками УСРП;
- дослідити участь реформаторського крила УСРП у підготовці зміни режиму та визначити політичні наміри групи на чолі з Р. Ньєршем;
- визначити вплив зовнішньополітичного чинника на забезпечення процесу суспільно-політичної трансформації в Угорщині, а також його мирного характеру.

Методологічна основа дисертації. У процесі дослідження використані загальнонаукові методологічні принципи історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності, системності та аксіологічного підходу, які передбачають з'ясування причин та умов виникнення, розвитку та наслідків подій, визначення їхнього причинно-наслідкового зв'язку. У дисертації застосовано історико-аналітичний метод (для вивчення та оцінки програмних документів опозиційних груп та партій), історико-порівняльний метод (для виявлення особливостей різних суспільно-політичних течій/напрямів у суспільній думці Угорщини). Предметно-хронологічний метод було застосовано для характеристики основних форм і методів діяльності опозиційних груп.

Наукова новизна роботи обумовлена змістом поставлених завдань та способом їх вирішення. Зокрема, у дисертації:

вперше:

- антикомуністична опозиція Угорщини та групи, що її складали в 1977–1989 рр., розглядаються не як складові частини процесу зміни режиму 1989–1990 рр., а як самоцінні суспільно-політичні явища;

- досліджено вплив на формування суспільно-політичної позиції народницької та урбаністичної опозиційних груп та їхніх взаємовідносин, відповідно, традиції першої хвилі руху народних письменників 1930–1956 рр. та демократичного радикалізму початку ХХ ст.;

- з'ясовано характер взаємодії між народницькою та урбаністичною групами у контексті існування більш широкої суспільно-політичної дихотомії традиція-розвиток, національне-універсальне;

- у науковий обіг уведено низку невідомих досі архівних матеріалів, що стосуються позиції УСРП стосовно представників Будапештської філософської школи, а також джерела з єдиною відомою на цей час згадкою в угорському самвидаві 80-х рр. про українських дисидентів: Ю. Литвина, М. Горбала, В. Марченка, В. Стуса, М. Руденка, В. Чорновола, Л. Костенко, С. Хмару;

уточнено:

- що одним із важливих моментів формування готовності консервативного крила УСРП (група К. Гроса) до мирної передачі влади

був тиск, здійснений американською стороною, зокрема послом США в Угорщині М. Палмером.

набули подальшого розвитку:

- вивчення внеску народницької групи у формування проактивної політики УСРП щодо угорської меншини за межами країни;
- з'ясовано специфіку та еволюцію позиції УСРП стосовно опозиційних груп.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при створенні узагальнюючих наукових праць і підручників з історії Угорщини та трансформаційних процесів в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЕ), підготовки спеціальних курсів з новітньої угорської історії. Дисертація сприятиме формуванню у молодого покоління кращого розуміння відносин між владою та опозицією, важливості врахування дихотомій традиція-розвиток, національне-універсальне під час дослідження історії країн ЦСЕ.

Апробація. Основні положення та результати дисертації обговорювалися на засіданнях відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України та оприлюднювалися на наукових конференціях, зокрема: на 1-й науково-практичній конференції „Третя міжнародна конференція молодих вчених. Дні науки історичного факультету КДУ ім. Т. Шевченка“ (м. Київ, 22–23 квітня 2010 р.), на міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти“ в Херсонському державному університеті (м. Херсон, 27–28 вересня 2013 р.), на міжнародній науково-практичній конференції „Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук“ Київської наукової суспільствознавчої організації (м. Київ, 7–8 лютого 2014 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук“ (м. Запоріжжя, 19–20 травня 2017 р.).

Публікації. Зміст дослідження відображено у 10 публікаціях, 5 з яких у фахових виданнях, визначених переліком ДАК України, 1 у закордонному виданні (Угорщина), 4 – у матеріалах наукових конференцій.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається із змісту, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, чотирнадцяти підрозділів, списку використаних джерел та літератури загальним обсягом 223 сторінки. Основний текст складає 197 сторінок. Список використаних джерел та літератури налічує 280 позицій на 25 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та географічні рамки, розкрито наукову новизну, практичне значення роботи, апробацію отриманих результатів та структуру дисертації.

Розділ перший „**Стан наукової розробки теми, джерельна база та методологічні засади дослідження**“ складається з трьох підрозділів.

„*Питання антикомуністичної опозиції в Угорщині у працях українських і іноземних істориків*“ висвітлене у підрозділі 1.1. При вивченні наукового доробку з теми історіографію розділено на три складові: українська, угорська та іноземна.

В українській історіографії вивчення опозиційних рухів в Угорщині розпочалося після 1991 р. Вони розглядалися як один серед багатьох інших об'єктів досліджень, присвячених визначальним подіям новітньої історії країни: від революції 1956 року до етапу трансформації командно-адміністративної системи у багатопартійну демократію у 1989–1990 рр. Ці події отримали ґрунтовний розгляд у працях С. Віднянського, М. Держалюка, Є. Кіш, І. Короля, В. Луцця, Д. Ткача, інших учених. Антитоталітарні рухи в країнах регіону та Угорщини в тому числі, їхні причини та специфіка розглядалися у посібниках С. Страшнюка та Є. Пугача, а також М. Кріля.

Дослідження розвитку опозиційної думки в країнах ЦСЄ та Угорщини зокрема було започатковано у рамках Міжнародної наукової конференції „Тоталітаризм и антитоталитарные движения“ (м. Харків, 1993 р.), проте саме угорська тематика не отримала тоді свого відповідного висвітлення. Більш ґрунтовно новітня історія Угорщини та процес суспільно-політичної трансформації 1989 р. були розглянуті на Міжнародній науковій конференції „Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи“ (м. Ужгород, 1996 р.) та науковій конференції „Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи“ (м. Ужгород, 1997 р.). У рамках згаданих конференцій перехідний етап від авторитаризму до парламентської демократії в Угорщині було розглянуто у статтях Є. Кіш та Г. Шманька, соціально-економічні та етнополітичні зміни – у працях С. Віднянського, І. Вовканича, О. Алмаші. Деякі моменти розвою угорського опозиційного руху у порівнянні з національно-визвольним рухом в Україні розглянуто у праці А. Русначенка. Тема суспільно-політичної трансформації в Угорщині та певні моменти участі у ній опозиційних сил та партій, створених на їх основі, була розглянута у дисертаціях Є. Кіш та Ю. Каганова. У дисертаційному дослідженні А. Головача період підготовки зміни режиму розглянуто фрагментарно, оскільки основна увага автора була присвячена зміні політичної системи Угорщини у 1990–1994 рр. На цей час в українській історіографії відсутні праці, у яких би детально розглядалося створення та генеза антикомуністичної опозиції в Угорщині, а також створення на її основі політичних партій.

Місце, специфіка та перебіг суспільно-політичної трансформації в Угорщині 1989–1990 рр. найбільш ґрунтовно розглядалися у масштабних монографіях провідних угорських істориків Л. Контлера, І. Ромшича, І. Беренда, Я. Корнаї, З. Ріппа, А. Бозоки. Історичний аналіз проблем Угорщини у контексті розвитку всього регіону ЦСЄ та т.зв. малих народів, які були протягом ХІХ ст.

позбавлені реальної державності, знаходимо у монографії Р. Тьокеша, в якій автор вперше в угорській історіографії запроваджує для опису зміни політичного режиму визначення „догівірна революція“. Міжнародний контекст, в якому відбувався процес трансформації та який зіграв провідну роль у формуванні передумов успішної зміни режиму, висвітлено у статтях Ч. Бекеша.

У працях угорських істориків проблематика опозиційного руху доби „кадаризму“ розроблена найбільш глибоко й різнобічно. Так, історію започаткування та розвитку урбаністичної групи детально опрацьовано Е. Чізмадіа, який присвятив цій темі фундаментальну працю, що складається з трьох книг: монографії, збірника документів та збірника інтерв'ю. Процес формування народницької опозиційної групи та створення на її основі УДФ, участь якого у підготовці політичних змін та мобілізації найширших верств населення Угорщини на активний спротив режиму мала вирішальне значення для успішної зміни режиму, детально розглянуто у монографії Л.М. Пінтера.

Питанням подальшого формування згаданих опозиційних груп, розвитку їхніх ідеологічних засад, складних взаємовідносин, а також становленню угорського самвидаву та його ролі у розповсюдженні невідцензурної інформації, а також критики існуючого режиму, утворенню політичних партій на основі опозиційних груп присвячені праці І. Паппа, А. Секейгіді, Я.М. Райнера, К. Шаламона, І. Мароті, С. Стандейські, Д. Теллера, І. Штумпфа, М. Бігарі, Л. Кері, Л. Вашша, Е. Рожа, М. Дерера, М. Гевеші, питання цензури висвітлені у роботі Б. Нова.

Такий важливий аспект внутрішньополітичного процесу, як ставлення УСРП до опозиційних груп, розглядаються у статтях Д. Фьолдеша, І. Ромшича, З. Ріппа, Ч. Бекеша, інших дослідників у збірнику „Янош Кадар та угорська історія 20 століття“, а також у статтях Д. Ацела та Ш. Ревеса, А. Бозокі. Оскільки позиція УСРП з переважної більшості гострих питань внутрішньої та зовнішньої політики формувалася особисто Я. Кадаром, важливе значення має дослідження ролі цього політика в історії Угорщини другої половини ХХ ст., подане у двотомній монографії Т. Гусара. Таке важливе для діяльності народницької опозиційної групи питання, як політика УСРП в сфері захисту прав угорської національної меншини в сусідніх країнах, розглядається у роботах Д. Фьолдеша, І. Сокаї та Ч. Табайді, К. Надя.

Проблематика передумов та змісту суспільно-політичної трансформації в Угорщині, а також ролі опозиції активно досліджувалася *іноземними* вченими, зокрема російськими. У працях останнього десятиліття ХХ ст., зокрема Ю. Новопашина, М. Усівич процес розпаду світової соціалістичної системи та зміна режиму в Угорщині розглядалися як об'єктивна тенденція суспільного розвитку, яка стала можливою завдяки як потужному впливу зовнішньополітичного чинника, так і боротьбі за денационалізацію економіки, дерадянізацію суспільного життя та десателітезацію відносин з СРСР самих країн-членів ОВД. Культурно-історичні аспекти і переоцінка подій 1956 р. та їхній вплив на радикалізацію суспільства досліджено у роботі О. Стикаліна. Важливу інформацію щодо реагування угорського суспільства на „празьку

весну“ знаходимо у праці В. Мусатова. Діяльність інакомислячих в Угорщині була висвітлена у статтях Л. Шишеліної та О. Стикаліна. У роботах Б. Желіцкі розглядалися питання формування УДФ, СВД, а також ФІДЕС. Цей вчений висловлює припущення, що авторитарна форма суспільно-політичного правління в Угорщині має глибокі історичні корені та не обов'язково характеризується негативним змістом.

Гене́за антикомуністичної опозиції в Угорщині відображена і у працях *іноземних істориків*. Значний інтерес становить монографія В. Тисменяну, в якій на широкому фактичному матеріалі автор відтворює участь опозиційних рухів у суспільно-політичній трансформації. Праця французького вченого Ж. Левека, присвячена періоду політичної трансформації в Східній Європі, головною умовою якої стала нова політика М.С. Горбачова на тлі поступової дезінтеграції СРСР. Для більш адекватного розуміння періоду політичного краху радянського блоку, в частині формування нової „ревізіоністської“ політики М. Горбачова важливе значення мають роботи З. Бзежінського, а для усвідомлення особливостей постперехідного етапу в країнах ЦСЄ, які походять з позицій, сформульованих напередодні зміни режиму, – монографія М. Вахудої. Оцінку ролі Я. Кадара в історичному процесі 70–80-х рр. знаходимо у праці М. Вебера, а співвідношення впливу на процес зміни режиму з боку владних та опозиційних еліт розглядає А. Ренвік. Формування та реалізація політики США, зокрема, внесок адміністрації Дж. Буша у мирний характер процесу суспільно-політичної трансформації розглядаються у працях М.Р. Бешлосса та С. Талботта, а також Л. Гатчінгса та Дж. Буша і Б. Скоукрофта.

Таким чином, згадані праці з історіографії засвідчують досить високий рівень наукової розробки проблематики опозиційних сил в УНР за часів керівництва УСРП Я. Кадаром, являють собою широку основу для вивчення того, як у 1960–80-х рр. в Угорщині формувалось інакомислення. Вони досить повно відображають внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники генези антикомуністичної опозиції та особливості участі у зміні політичного ладу в УНР партій, створених на основі опозиційних груп.

У підрозділі 1.2. „*Джерельна база дослідження*“ визначено і проаналізовано основні масиви архівних та опублікованих документів, які можна розділити на три групи.

Першу групу складають архівні документи та збірники опублікованих документів. Це документи УСРП, протоколи засідань ЦК та Політичного Комітету, в тому числі інформаційно-аналітичні матеріали профільних відділів ЦК УСРП, які зберігаються у Державному архіві Угорщини та велика кількість яких залучається до наукового обігу в Україні вперше. Значний інтерес становлять документи підрозділу МВС Угорщини, який безпосередньо опікувався роботою з опозиційними елементами.

Серед збірників документів слід виокремити збірку за редактуванням М. Борат та Я.М. Райнера „Переговори Горбачова з угорськими керівниками“. Вона містить документи з архівів УСРП, а також ЦК КПРС за період 1985–1991 рр., які висвітлюють процес перемовин між М. Горбачовим та Я. Кадаром,

К. Гросом, Р. Ньершем, а також переклади угорською документів концептуального характеру, які готувалися для генерального секретаря КПРС з проблематики країн соціалістичного блоку. Процеси, що відбувалися в УСРП у роки напередодні зміни режиму, відображені в архівних матеріалах „Збірника протоколів ЦК УСРП за 1989 р.” У збірнику за редакцією Й. Кіша та Є. Ковач зібрані документи, що заклали підвалини правового регулювання періоду 1989–1990 рр. Документи партійних, державних органів та незалежних легальних, а також нелегальних організацій, які були ухвалені у хронологічних рамках нашого дослідження, містяться у збірнику, укладеному І. Ромшичем.

Друга група документів складається з наративних джерел: статей та досліджень членів опозиційних груп, творів мемуарного жанру, щоденників, листування, спогадів та інтерв'ю з учасниками опозиційного руху, представниками партійного та державного апарату, угорськими та іноземними громадськими діячами та експертами: Одним із найважливіших сегментів джерельної бази є публікації учасників урбаністичної групи: Я. Кіша, Я. Кенеді, О. Шолт, Ф. Кесегі, Г. Демскі, Б. Мадяра, М. Сабо, Т.М. Міклоша; учасників народницької групи: Ш. Чоорі, І. Чурки, Л. Фюра, З. Біро, І. Ороса та інших відомих письменників та публіцистів: Д. Конрада, М. Вашаргеї, Ж. Чалога, І. Еорші, Д. Далоша. Це спогади безпосередніх учасників подій: першого прем'єр-міністра незалежної Угорщини Й. Анталла, П. Борошша, І. Пожгаї, І. Чурки. Пояснення специфіки розвитку ідейної позиції урбаністичної групи заходимо у працях польського дисидента А. Міхника, який запровадив поняття нової еволюційної теорії та контрреформ, як „реформ зверху“, що мають на меті врятувати комуністичну систему.

Незважаючи на суб'єктивність, притаманну жанру інтерв'ю, вони містять інформацію, яка допомагає глибше відчувати атмосферу історичного періоду, безпосередньо донести особисту позицію політика, наприклад, як останнє прижиттєве інтерв'ю Я. Кадара, збірки інтерв'ю з членами опозиційних груп та учасниками подій, які виходили двічі, протягом 90-х та 2000-х рр. Це і вже згадувана збірка інтерв'ю за редакцією Е. Чізмадіа, в якій, на нашу думку, особливу цінність мають інтерв'ю з Б. Мадяром, Г. Демскі, М. Сабо, Я. Кішем та Я. Кенеді, а також збірка інтерв'ю „Історія, що прискорилась“, у якій крім осіб, згаданих у збірці Е. Чізмадіа, подаються бесіди з Ш. Чоорі, Й. Анталлом, І. Пожгаї, Й. Тордяном, іншими угорськими політиками та вченими. У 2011 р. була видана третя збірка – „Переказана історія“, в якій власними роздумами про період зміни режимів у країнах ЦСЄ та Угорщині в тому числі, діляться представники інших країн, зокрема, Дж. Буш, Ф. Враніцкі, Е. Константінеску та інші. Багато цікавих спостережень учасників подій як з боку опозиції, так і владних структур, знаходимо у збірнику „Від м'якої диктатури до жорсткої демократії“. Значний інтерес становлять спогади провідних учасників народницької групи та Будапештської філософської школи, відповідно, Л. Фюра та А. Геллер. Джерелом інформації щодо засад та процесу формування суспільно-політичного кредо народницької групи стали щоденникові записи Д. Йєша, а також статті, розвідки, есе та мемуари Л. Неймета, Ш. Чоорі, З. Ача,

Д. Дьюріша, П. Снує, І. Бакоша, Л. Лендьела. Питання відносин всередині угорської політичної еміграції розглядається у спогадах Д. Борбанді. Важливу інформацію щодо оцінки УСРП міжнародної ситуації напередодні зміни режиму знаходимо у книзі спогадів тодішнього міністра закордонних справ Угорщини Д. Горна. Серед мемуарної літератури російських авторів слід згадати спогади А. Черняєва, які дають можливість зрозуміти місце та засади формування основ відносин СРСР з країнами ЦСЄ в позиції М. Горбачова. Опис загального міжнародного контексту, в якому перебували країни ЦСЄ та, зокрема, Угорщина напередодні зміни режиму, знаходимо у мемуарах М. Тетчер.

До третьої групи джерел належать матеріали офіційних ЗМІ та видань угорського самвидаву. Це публікації головних медійних органів УСРП, газет „Непсабадшар“ та „Мадяр Немзет“. Щодо угорського самвидаву, то це, насамперед, провідний орган урбаністичної групи „Бесейльо“, а також інші часописи, такі, як „Гірмондо“, „Демократ“, „Тулпортрол“, „Мадяр Фідельо“, а також „Келет-Европаі Фідельо“. Саме у числах „Гірмондо“ за 1984–1987 рр. були надруковані матеріали про українських правозахисників: Ю. Литвина, М. Горбала, М. Руденка, В. Чорновола, В. Марченка, поетесу Л. Костенко – на цей час це єдина відома згадка про український опозиційний рух в угорському самвидаві.

Одним з сегментів джерельної бази є видання угорської політичної еміграції, яка представлена низкою часописів: „Уй Лагогар“, „Мадяр фюзетек“, також „Ірдалмі Уйшар“, „Немзетор“, „Бейчі Наplo“.

У підрозділі 1.3. „*Теоретико-методологічні засади роботи*“ розкрито понятійний апарат і методологічні підходи до розкриття теми. У частині вироблення власного термінологічного апарату та для визначення головних понять роботи, народницької та урбаністичної опозиційних груп, було використано підходи, наявні в угорській історіографії.

Так, І. Ромшич вважає, що протягом ХХ ст. в угорській еліті сформувалося два великих крила опозиції: демократична або урбаністична і національна або народна. Політичним кредо для першої було забезпечення загальних прав людини та можливостей громадської самоорганізації, а для іншої – боротьба за соціальні права селянства та більш ефективний захист угорської меншини та. У першій більшість була міського, переважно єврейського походження, в іншій – селянського. І. Ромшич один з небагатьох дослідників, який наголосив на аспекті походження більшості членів цих груп.

Подібно до І. Ромшича, Р. Тьокеш також згадує аспект походження членів опозиційних груп. Він вважає, що визначення „урбаністичний“ кореспондувалося з ліберальним, прозахідним і в сенсі культури майже цілковито асимільованим єврейським населенням Будапешта ще у міжвоєнний період (1920–1939 рр.).

Основа суспільно-політичної позиції цього прошарку угорського суспільства, на думку І. Ромшича, була сформована у 1900–1914 рр. Тоді відбувся процес формування партій, які презентували інтереси угорського єврейства: у 1900 р. виникла Демократична партія на чолі з В. Важоньї, а у

1914 р. була зареєстрована Всеугорська буржуазна радикальна партія. Програма останньої передбачала земельну реформу, секуляризацію церковної власності, запровадження тасмного та загального виборчого права, що мало вирівняти у правах представників титульної нації та релігійних і національних меншин, сприяти розповсюдженню сучасної європейської культури, науки та мистецтва. Її лідером став О. Ясі, чия критика Угорщини, як зазначає І. Ромшич, була надмірною, бо відмовляла їй у європейськості, духовних цінностях та певному лібералізмі.

Визначення „народники“ у контексті формування опозиційного руху 1960–1980-х рр. Р. Тьокеш надає учасникам руху провінційної інтелігенції, яка мала за мету ліквідацію політичної, економічної та суспільної несправедливості, характерної для життя сільського населення Угорщини. Бачення пріоритетних змін в радянській Угорщини вони успадкували від руху народних письменників, започаткованого на початку 1930-х рр. Його програма передбачала: здійснення земельної реформи, створення процвітаючих дрібних господарств, пошук іноземних моделей для докорінної соціально-економічної зміни життя бідного селянства, як носія національних та християнських цінностей. З цією метою народні письменники, насамперед Л. Неймет, Г. Фейа, Д. Йїш поділяли ідею „третього шляху“, яка передбачала заради вирішення проблем угорського селянства співпрацю з представниками як правого, так і лівого радикалізму. Вже в 1930-х рр. відносини між урбаністами та народними письменниками або народниками були, на думку Р. Тьокеша, складними, оскільки урбаністи у міжвоєнний період вели боротьбу на два фронти: проти правих радикалів доби М. Горті та проти лівих радикалів, які пізніше були представлені народниками, „популістами“ та марксистами-леніністами. Неформальний лідер народницької групи письменник Д. Йїш також використовував ці дві назви, згадуючи, наприклад, про „народницько-урбаністичну сутичку“ міжвоєнного періоду.

Таким чином, народники та урбаністи 1960–1980-х рр. були, значною мірою, ідейними спадкоємцями згаданих вище напрямів. Це знайшло свій прояв й у манері політизування: редукована опозиційність народників та готовність до свідомої маргіналізації та нелегальної діяльності у рамках самвидаву – в урбаністів. Аналогічним чином трактує цю дефініційну проблему і Л. Контлер, вважаючи, що з самого початку між цими групами існували суттєві розбіжності, які відображали старий розкол між міською („урбаністичною“) та сільською („народницькою“) традиціями. У контексті застосування до згаданих груп визначення „демократичний“, Т. Гусар вважає, що обидві опозиційні групи були демократичною опозицією за суспільно-політичною природою своїх цінностей.

Отже, у рамках нашого дослідження було застосовано назви цих груп, які враховують суспільне походження більшості їхніх учасників: урбаністична та народницька. Це також пов'язано з необхідністю уникнення протиставлення демократичної та будь-якої іншої опозиції, оскільки суспільно-політичні засади та цінності обох груп були демократичними.

В українській історіографії впритул до змістовного визначення дефініцій народницька та урбаністична опозиційні групи підійшла Є. Кіш. На її думку, до

демократичної опозиції належали різні соціально-політичні спільноти – народники, ліберали, радикальні демократи, а також „реформ-комуністи“ УСРП. Такий підхід, що зараховує до лав опозиції також комуністів-реформаторів, вважаємо занадто широким, оскільки реформаторське крило УСРП на чолі з Р. Ньершем виникло безпосередньо напередодні зміни режиму і мало за мету не докорінну зміну політичної системи, як у випадку урбаністів, а таке реформування системи соціалізму, яке б призвело до збереження домінуючої ролі партії. Водночас, такий підхід Є. Кіш, який не виокремлює з демократичної опозиції народників, ми вважаємо правильним та політично незаангажованим, що не можна сказати про угорських дослідників, зокрема Е. Чізмадіа та З. Ріппа, які для дефініції урбаністичної групи винятково застосовують назву „демократична опозиція“, вже самим вживанням якої обмежуючи право народників бути невід’ємною частиною демократичної за змістом та антикомуністичної за спрямованістю опозиції Угорщини.

Вважаємо, що світогляд та ідеологічні позиції лідерів й більшості учасників згаданих вище груп відображають два історико-філософські напрями, наявні у суспільній думці та політичному житті Угорщині з початку ХХ ст., а саме: національно-традиційний (народники) та європейсько-модернізаційний (урбаністи). На нашу думку, саме взаємодія цих двох ідеологем на рівні дихотомії традиція-розвиток, національне-універсальне формувала відносини між групами та владою, а також між самими групами. Ці визначення ми активно застосовували під час аналізу діяльності опозиційних груп.

Другий розділ „**Становлення антикомуністичної опозиції в Угорщині**“ складається з чотирьох підрозділів, у яких з’ясовано міжнародні та внутрішньополітичні умови та хід створення антикомуністичної опозиції в Угорщині, а також роль у цьому процесі угорського самвидаву.

У підрозділі 2.1. „*Міжнародні та внутрішньополітичні передумови формування опозиційної думки в Угорщині*“ встановлено, що після жорстоких репресій проти учасників революції 1956 р. суспільство вимушено було відмовилося від політичних вимог уряду І. Надя та в очікуванні стабільності й матеріальних благ зайняло позицію мовчазного невтручання у політику. Успіхи політики консолідації початку 1960-х рр. сприяли зміцненню влади Я. Кадара, а загальна амністія 1963 р. – припиненню міжнародної ізоляції режиму. Подальша легітимізація режиму була забезпечена економічною реформою 1968 р. Завдяки діяльності Д. Лукача та його послідовників, об’єднаних у Будапештську філософську школу, а також відродженню соціологічної науки, в Угорщині у другій половині 60-х рр. був створений широкий теоретичний контент, сутність якого полягала у можливості та необхідності значного реформування соціалізму радянської моделі.

У підрозділі 2.2. „*Урбаністична група: загальна характеристика ідеологічних засад та процесу становлення*“ з’ясовано, що Корчульська заява членів Будапештської філософської школи та соціологів, ухвалена у відповідь на введення військ країн-членів ОВД до Чехословаччини у 1968 р. засвідчила, що у державі наявний протестний інтелектуальний та моральний потенціал. Подальші

професійні пошуки угорських учених піддавали гострій критиці основні постулати марксизму-ленінізму щодо керівної ролі партії, диктатури пролетаріату, сутності соціалістичної революції, чим створили певну небезпеку для ідеологічних засад режиму Я. Кадара. У часі це збіглося з критичним сприйняттям керівництвом КППС реформ, які Угорщина, єдина серед країн соцтабору, продовжувала проводити на початку 1970-х рр. На вимогу КППС, угорські комуністи припинили реформу економіки та поклали край спробам ревізійнізму комунізму, що отримало в історіографії назву „процесу філософів“ 1973 р. Репресивні дії УСРП призвели до повної дезінтеграції Будапештської філософської школи, вимушеної еміграції її провідних членів. Важливе значення для ідеологічного розвитку урбаністів мав остаточний розрив з марксизмом та перехід до діяльності із захисту прав людини у контексті Заключного акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі у 1975 р. Активна реакція угорської опозиційно налаштованої громадськості на засудження активістів „Хартія 77“ у 1979 р., рівень політико-філософських узагальнень відкритого листа Бенце–Кенеді–Кіша до засуджених активістів „Хартії 77“ засвідчили народження угорської опозиції на основі урбаністичної групи.

У підрозділі 2.3. „*Народницька група: історичні витоки, ідеологічні та генераційні складові*“ з'ясовано суспільну позицію та публіцистичну діяльність Д. Йєша, який свого часу був серед засновників першої хвилі руху народних письменників (1930–1956 рр.). Здійснено аналіз причин зміни антиурядової позиції Д. Йєша та Л. Неймета стосовно влади УСРП на готовність співпрацювати з нею. Водночас, відверта дискримінація, якій була піддана угорська меншина в Румунії та Чехословаччині на початку 1970-х рр., та відсутність реакції УСРП, викликали різкий індивідуальний протест Д. Йєша. Активна громадська позиція цього письменника сприяла формуванню народницької групи, згуртуванню її учасників навколо ідеї збереження національної ідентичності угорців, як всередині країни, так і щодо захисту культурно-освітніх прав угорської національної меншини у сусідніх державах. Народники не бажали входити у відкритий конфлікт з УСРП, намагаючись переконати владу у доцільності здійснення низки організаційних кроків, спрямованих на комплексне вирішення проблеми угорців за межами країни. Встановлено, що влада підтримала ідеї народників лише у частині, яка не створювала небезпеки звинувачення угорських комуністів у пропагуванні національної ідеї, що погіршило б вкрай напружені відносини між УНР та Румунією, а також ЧССР. На цьому етапі опозиційність народників до УСРП була редукованою і мала моральний, а не політичний характер.

Основні етапи, які пройшов у своєму становленні угорський самвидав викладено у підрозділі 2.4. „*Роль угорського самвидаву в активізації опозиційно налаштованої громадськості.*“ Самвидавська діяльність розпочалась з рукописних часописів, які мали за мету сприяти, насамперед, моральній саморефлексії інтелігенції за умов авторитарного режиму. Одним з перших та успішних результатів об'єднання зусиль народницької та урбаністичної груп стала підготовка збірника „У пам'ять Бібо“. Опозиційна до режиму Я. Кадара

спрямованість більшості статей збірника отримала своє продовження та актуалізований розвиток у статтях, що друкувалися у репринтних часописах самвидаву: „Бесейльо”, „Гірмондо”, „Демократ”, „Ейгтайок кьозьот”. Розумінню комплексної кризи соціалізму радянської моделі сприяло інформування угорської аудиторії про дисидентський рух в країнах соцтабору, СРСР та в Україні. Встановлено, що єдиною відомою на цей час згадкою в угорському самвидаві 80-х рр. про українських дисидентів: Ю. Литвина, М. Горбала, В. Марченка, В. Стуса, М. Руденка, В. Черновола, Л. Костенко, С. Хмару – є публікації у часописі „Гірмондо“. Більшість самвидавних видань здійснювалася членами урбаністичної опозиційної групи, або особами ідеологічно наближеними до неї. Народники лише надавали свої статті до цих видань.

Розділ третій „Гене́за опозиційних груп у політичні партії“ складається з чотирьох підрозділів та присвячений особливостям взаємодії опозиційних груп на шляху до створенні на їх основі політичних партій.

У підрозділі 3.1. „*Зустріч в Монорі (14–16 червня 1985 р.): спроба об’єднання зусиль антикомуністичної опозиції*“ проаналізовано суспільно-ідеологічні платформи урбаністів та народників, заявлені на зустрічі в Монорі. З’ясовано, що ця зустріч стала першою спільно організованою публічною акцією представників обох груп опозиції. Зближенню народників з урбаністами сприяло активне усвідомлення останніми важливості проблематики захисту прав угорської меншини в Румунії та ЧССР. Опозиційність народників, які послідовно називали події 1956 р. народною революцією і цим підірвали ідеологічну основу влади Я. Кадара, набувала ознак політичної. Після смерті Д. Йієша, лідером групи став поет Ш. Чоорі, який звинувачував соціалізм у байдужості до проблем угорської меншини. Лідер урбаністів, Я. Кіш закликав до об’єднання зусиль, створення спільної програми, врегулювання та обмеження на законодавчому рівні „керівної ролі“ УСРП. Зустріч підтвердила як готовність і зацікавленість народників та урбаністів у діалозі, так і наявність значних розбіжностей у системі цінностей та баченні своїх завдань у контексті розвитку соціально-економічної ситуації в Угорщині. До того ж готовність урбаністів до активних опозиційних дій не відповідала очікуванням народників, які поклалися на можливість співпраці з владою.

Підрозділ 3.2. „*Позиція УСРП стосовно діяльності опозиційних груп*“, присвячений, серед іншого, дослідженню причин відносно ліберального ставлення УСРП до проявів опозиційності. Незважаючи на постійну різку риторику Я. Кадара щодо опозиціонерів, постійно спостерігався її демонстративний характер: партія контролює поодинокі прояви опозиційності і немає потреби у застосуванні адміністративних або, тим більше, кримінальних заходів впливу на опозиціонерів. Ступінь їх небезпечності визначався як неістотний через незначну їхню кількість, суспільну маргіналізацію та, головним чином, несприйняття їх діяльності робітничим класом Угорщини. Я. Кадар та консервативне крило УСРП намагалося зберегти владу через задоволення споживацьких потреб населення, лібералізацію внутрішньої політики. Вітчизняна економіка не могла забезпечити високий рівень життя, який був

економічним чинником легітимізації влади УСРП. Це мало наслідком звернення влади до міжнародних фінансових інституцій за кредитами. Водночас, політичною умовою останніх було незастосування репресій проти опозиціонерів.

Таким чином, бажання Я.Кадара зміцнити легітимність свого режиму через забезпечення високого рівня життя населення завдяки фінансовій підтримці Заходу, створило його безпосередню залежність від оцінки в країнах західної демократії дій режиму стосовно опозиціонерів. Це убезпечило від можливих репресій представників опозиційних груп, насамперед, урбаністичної, яка часто йшла на загострення відносин з режимом.

У 1988 р. на тлі соціально-економічної кризи в країні, позиція УСРП набула перехідного, суперечливого характеру. Партія продовжувала різко засуджувати опозиціонерів за їхній антикомунізм, антирадянськість, переоцінку та прославлення контрреволюції 1956 р., і водночас, запровадила поняття „альтернативного мислення“, носіями якого було визнано як лояльну інтелігенцію, так і народницьку групу. Надаючи сигнал щодо готовності до співпраці з ними, УСРП безапеляційно заявляла, що здійснюватиме модернізацію політичного життя винятково у рамках однопартійної системи та вважає неприйнятним політичний плюралізм.

У підрозділі 3.3. „*Особливості діяльності опозиційних груп напередодні започаткування процесу партізації*“ першочергову увагу приділено аналізу змісту програмних документів як легального, так і позацензурного обігу. Розглянуто їх роль у формуванні у середовищі УСРП та опозиційних груп адекватних прогностичних оцінок соціально-економічної кризи, в якій перебувала країна, та шляхів виходу з неї. Глибокий аналіз причин, що призвели до кризи, та ідеї стосовно внутрішньополітичних та міжнародних пріоритетів у діяльності влади та/або опозиції для відвернення катастрофи, знаходимо у документах опозиції: „Суспільному договорі“, „Березневому повідомленні“, „Наших завданнях“, а також у легальних працях економістів-реформаторів „Поворот та реформа“, „Реформа і демократія.“ Більшість з цих документів передбачала поступовий перехід до парламентської демократії на засадах багатопартійності, подальше запровадження рівних умов для всіх форм власності, вихід УНР з ОВД або набуття нейтрального статусу, заборону або переведення на факультативне вивчення ідеології марксизму, активний захист прав угорської національної меншини в сусідніх країнах. Отже, ці документи сформували науково-ідеологічний фундамент для майбутньої зміни режиму.

Підрозділ 3.4. „*Створення партій на основі опозиційних груп*“ розкриває особливості створення УДФ, СВД та ФІДЕС. Важливим фактором, який прискорив цей процес, став остаточний розрив між народниками та урбаністами, до чого спричинилася публікація програмного документу урбаністів, „Суспільного договору“ у червні 1987 р. Першими свою партію створили у вересні 1987 р. народники, а урбаністи пізніше – у листопаді 1988 р. Таким чином було досягнуто баланс між готовністю народників до альянсу з реформаторським крилом УСРП та намірами радикальної зміни режиму, якої

прагнули урбаністи. Поява на політичній арені у березні 1988 р. ФІДЕС посирила радикальне крило опозиції.

На основі історико-лінгвістичного аналізу програмних документів щодо створення УДФ та СВД досліджено вплив на формування суспільно-політичної позиції народницької та урбаністичної опозиційних груп та їхніх взаємовідносин, відповідно, традиції першої хвилі руху народних письменників 1930–1956 рр. та демократичного радикалізму початку ХХ ст. З'ясовано, що у умовах другої половини 1980-х рр. це мало наслідком формування комплексу національно-християнських цінностей для УДФ, та ліберальних – для СВД, що своєю чергою засвідчило наявність дихотомії традиція-розвиток, національне-універсальне.

Розділ четвертий **„Участь опозиційних партій у підготовці та здійсненні зміни політичного режиму в Угорщині“** складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 4.1. *„Міжнародна та внутрішньополітична ситуація в Угорщині напередодні зміни режиму“* присвячено аналізу міжнародних чинників, які сприяли формуванню у консервативного крила УСРП (група К. Гроса) готовності піти на переговори з опозицією, а у реформаторського крила партії (група Р. Ньєрша) – досягти компромісу з поміркованою опозицією, яку представляв УДФ, заради збереження домінуючої ролі УСП напередодні та після виборів 1990 р. Такими чинниками стали: комплексна економічна криза, яка призвела до значного зниження рівня життя і мала наслідком втрату довіри до влади; ослаблення та руйнація СРСР як результат політики перебудови М. Горбачова та зовнішнього тиску у вигляді гонки озброєнь; боротьба між різними ідеологічними платформами в УСРП, що призвела до остаточної дезінтеграції цієї партії та її розпуск. З'ясовано, що ослабленню готовності групи К. Гроса до можливого активного спротиву процесам демократизації сприяв тиск на нього з боку посла США в Угорщині М. Палмера.

У підрозділі 4.2. *„Національний круглий стіл (червень–вересень 1989 р.) як механізм діалогу опозиції з Угорською соціалістичною робітничою партією. Розпуск УСРП та проголошення Угорської Республіки“* визначено, що НКС став основним механізмом досягнення компромісу між опозицією та УСРП з метою створення, насамперед, законодавчих умов для мирної суспільно-політичної трансформації. Наголошено на принциповій різниці між круглими столами в Польщі та в Угорщині. Проаналізовано участь опозиційних партій у формуванні спільної позиції і тактики переговорного процесу, наголошено на провідній ролі СВД та ФІДЕС у здійсненні тиску на УСРП та УДФ для унеможливлення досягнення між ними домовленості щодо порядку та часу обрання президента. Створення партійних платформ всередині УСРП стало першим кроком до формування засад політичного плюралізму та ослаблення впливу консервативного крила. Група комуністів-реформаторів на чолі з Р. Ньєршем усвідомила небезпеку для УСРП можливої втрати влади. Діючи на випередження, реформатори вжили заходів для формування політичної волі керівництва УСРП піти на переговори з опозицією. У підготовці засад для мирної зміни режиму

вирішальними були зусилля групи комуністів-переговорників на чолі з І. Пожгаї у конструктивному проведенні НКС та зусилля апарату УСРП й уряду М. Неймета з підготовки та ухвалення Державними Зборами УНР законопроектів та змін до Конституції 1949 р.

З'ясовано, що реформаторське крило УСРП відіграло активну роль у розпуску правлячої партії, що забезпечило невідворотній процес зміни режиму та проголошення 23 жовтня 1989 р. Третьої Угорської республіки.

У підрозділ 4.3. „*Вибори до Державних Зборів 1990 року – спільна перемога опозиції*“ висвітлено, зокрема, вплив міжнародних та внутрішньополітичних чинників на формування суспільних настроїв напередодні парламентських виборів 1990 р. Насамперед йдеться про об'єднання Німеччини, яке остаточно засвідчило втрату СРСР можливості впливу на політичні процеси в ЦСЄ, а також про кардинальне поглибленні кризи суспільної довіри до УСРП завдяки проведенню, на вимогу СВД та ФІДЕС, 26 листопада 1989 р. всеугорського референдуму. Цій же меті слугував також ініційований згаданими партіями політичний скандал „Дунагейт“, який призвів до відставки міністра внутрішніх справ. Відбувалося постійне зростання популярності та розширення електоральної бази новоутворених та т.зв. „історичних“ партій, які створювали альтернативу УСРП та УСРП. Законодавча база, сформована завдяки домовленостям, досягнутим у рамках НКС, гарантувала проведення демократичних виборів на багатопартійній основі, які завершилися перемогою УДФ. Слід наголосити, що саме завдяки послідовним діям СВД та ФІДЕС як представникам непримиренної антикомуністичної опозиції, УСРП, незважаючи на те, що залишалась найчисельнішою угорською партією, втратила підтримку виборців і перейшла до парламентської опозиції.

У **Висновках** узагальнено результати проведеного дослідження та викладено основні положення, що виносяться на захист:

1. Визначено високий рівень наукової літератури, присвяченої антикомуністичній опозиції в Угорщині. Охарактеризовано ступінь розробки теми становлення опозиції, її участі у зміні політичного режиму в країні у 1989–1990 рр., виокремлено в її історіографії три основні складові: українську, угорську та іноземну.

Українська історіографія зосередила свою увагу на соціально-економічних та етнополітичних змінах в Угорщині напередодні зміни режиму, порівнянні опозиційних рухів України та країн ЦСЄ, а також участі опозиційних груп у зміні політичного режиму як однієї з складових суспільно-політичної трансформації в Угорщині 1989–1990 рр. У подальшому вивчення створення та генези груп угорської антикомуністичної опозиції в Україні не отримало продовження, і на цей час відсутні праці, в яких би воно детально розглядалося.

Грунтовний внесок у з'ясування специфіки започаткування інакомислення, формування опозиційних груп – народницької та урбаністичної, а також процесу суспільно-політичної трансформації здійснили угорські вчені. Наголошено на винятковій ролі переговорів між УСРП та опозиціонерами у рамках НКС для створення правової бази мирної зміни режиму.

Для іноземної історіографії характерним є узагальнений погляд на процеси зміни режиму в країнах ЦСЄ, які стали можливими внаслідок припинення „холодної війни“ між Сходом та Заходом, а їхня сутність визначається як боротьба за денационалізацію економіки, дерадянизацію суспільного життя та десателізацію відносин з СРСР. Вплив геополітичних чинників і міжнародних акторів на процес зміни режиму в країнах ЦСЄ, в т. ч. і Угорщині, відтворено у роботах іноземних учених.

Загалом, на основі ґрунтовного опрацювання значного обсягу джерел, документів та матеріалів, встановлено, що означена тематика вивчена ще не в повному обсязі, насамперед щодо позиції міжнародних акторів у стосунках з опозицією.

2. Історико-теоретичний аналіз передумов виникнення народницької та урбаністичної опозиційних груп в Угорщині дозволяє зробити висновок, що у другій половині 1960-х рр. завдяки діяльності Будапештської філософської школи, очолюваної Д. Лукачем, а також відновленню соціологічної науки, в країні було напрацьовано широкий теоретичний контент, який передбачав можливість та необхідність значного реформування соціалізму радянської моделі. Корчульська заява 1968 р. засвідчила, що, незважаючи на репресії, яких після 1956 р. зазнала демократична спільнота, та успіхи політики консолідації, в Угорщині наявний протестний інтелектуальний та моральний потенціал. Висновки вчених піддавали сумніву існування соціалізму як нової соціально-економічної формації, пролетаріат як окремий клас, а також претензії комуністичної партії на керівну роль у державі. Організований УСРП у 1973 р. „процес філософів“ мав за мету зупинити розвиток теоретичного інакомислення. Активна реакція на засудження членів „Хартія 77“ підтвердила формування в Угорщині опозиції політичного характеру на основі урбаністичної групи.

Доведено, що моральний імператив та ідеологічні засади першої хвилі руху народних письменників (1930–1956 рр.), який репрезентував соціальні інтереси угорського селянства, стали основою для появи неформальної групи представників творчої інтелігенції, згуртованої навколо видатного угорського письменника Д. Йієша. Народники вважали своїм громадянським обов'язком долучитися до вирішення національних проблем: захисту культурно-освітніх прав угорської національної меншини у сусідніх країнах, вирішення питань демографічної та моральної кризи угорського суспільства, збереження угорцями національної ідентичності.

3. Виявлено пріоритетні напрями опозиційної діяльності урбаністичної та народницької груп. Проведення протестних акцій, збір підписів під зверненнями до керівництва УСРП з питань соціально-економічного розвитку, а також заснування протягом 1981–1987 рр. низки часописів та видавництв самвидаву стало головними напрямками діяльності урбаністичної групи. Разом з тим, підготовка до видання у 1981 р. збірника статей „У пам'ять Бібо“ засвідчила продуктивність об'єднання зусиль урбаністичної та народницької груп. Опозиційна спрямованість більшості статей збірника отримала своє продов-

ження та актуалізований розвиток у статтях, що друкувалися в інших часописах самвидаву.

З'ясовано, що у концептуальному плані ідеологічним забезпеченням діяльності групи слугували європейсько-модернізаційна ідеологема та моральні приклади діячів демократично-радикального руху початку ХХ ст., зокрема, їхня боротьба за рівні права єврейської громади, засудження проявів антисемітизму, критичне ставлення до глорифікації історії Угорщини.

4. Встановлено, що учасники народницької групи не вважали себе опозицією, а їхня неучасть у протестних акціях урбаністичної групи була не випадковою саме через відсутність наміру радикалізувати свою позицію та увійти у відкритий конфлікт з владою. Такий підхід народницької групи враховував традиційну позицію учасників народницького руху в Угорщині щодо можливості співпраці з чинною владою та свідчив їхнє сподівання на те, що врешті решт УСРП візьме активну участь у захисті прав угорської меншини. Питання захисту прав людини в Угорщині не належало до пріоритетів групи.

У концептуальному плані ідеологічним забезпеченням діяльності групи слугувала традиційно-національна ідеологема, пошук „третього шляху” як рівновіддаленого від капіталістичного та соціалістичного способу організації виробництва та суспільно-політичного життя, з першочерговим врахуванням інтересів селянства як носія цінностей угорської нації.

5. Досліджено зміст та еволюцію позиції УСРП у її відносинах з опозицією. Протягом 1960–1980-х рр. позиція УСРП із згаданого питання враховувала існування двох однаково небезпечних для влади опозиційних груп: урбаністичної та народницької. Водночас, у 1960–1970-х рр. УСРП не розглядала жодну із згаданих груп як таку, що створює загрозу для її владної та ідеологічної монополії. Основним способом реагування на дії опозиції була їхня суспільна ізоляція та вжиття політичного впливу. Адміністративні заходи, практично, не вживалися. У 1980–1988 рр. позиція УСРП щодо опозиційних груп формувалася з першочерговим урахуванням стратегії Я. Кадара на легітимізацію влади через забезпечення високого рівня життя для населення, лібералізацію внутрішньої політики. Маючи за мету збереження позитивного іміджу режиму перед країнами Західної Європи та міжнародними фінансовими організаціями, що надавали кредити УНР, Я. Кадар з 1980 р. наполягав на тому, що до опозиціонерів мають застосовуватися винятково політичні засоби впливу.

6. Проаналізовано вплив ідеологічних засад опозиційних груп на їхнє співробітництво як між собою, так і з деякими представниками УСРП. Протягом 1988–1990 рр. УДФ та СВД проводили політику відповідно до своїх традиційних підходів та ідеологічних позицій. УДФ у вересні 1989 р. засвідчив свою готовність укласти домовленість з УСРП щодо всенародних виборів президента Угорщини та підтримати кандидатуру УСРП на цю посаду – І. Пожгаї. Таке рішення народників не ставило під загрозу проведення самих парламентських виборів, але, у разі обрання лідера комуністів-реформаторів президентом Угорщини, важко було б передбачити результат УСРП на цих виборах та можливу конфігурацію майбутньої урядової коаліції. При цьому і СВД

залишився вірним своїй послідовній позиції антикомуністичної політичної сили, яка бачить Угорщину країною, що розвивається не за традиційними, а за європейськими стандартами, втіленими в Європейському Союзі. Разом із ФІДЕС ліберали зробили все можливе для провалу тактичних планів УСП зберегти своє політичне домінування та недопущення соціалістів до влади. При цьому СВД, критикуючи УДФ, свідомо створював у своїй пропаганді негативний образ угорської демократії загалом. Таким чином, боротьба двох ідеологем – традиційно-національної та європейсько-модернізаційної, які знайшли своє уособлення у народницькій та урбаністичній опозиційних групах, а у період 1989–1990 рр. в партіях, створених на їхній основі – УДФ та СВД, продовжувалась весь час, набуваючи то явної, то латентної форми. Було встановлено, що саме послідовна та радикальна позиція урбаністів, які входили до складу керівництва СВД, призвела до повного витіснення у 1990 р. з активного політичного життя представників УСП. Незважаючи на те, що соціалісти на виборах 1990 р. подолали виборчий бар'єр, вони мусли задовільнитися роллю опозиції.

7. Досліджено участь реформаторського крила УСРП у підготовці зміни режиму та визначено політичні цілі групи на чолі з Р. Ньєршем. Входження УНР у 1986–1987 рр. до фази системної соціально-економічної кризи спонукало експертів УСРП до пошуку шляхів виходу із ситуації. Це було здійснено авторами таких праць, як „Поворот та реформа,” „Реформа і демократія.”

У 1986 р. створення документів програмного характеру стало типовим і для опозиційних осередків. Головний сигнал, який ці документи надсилали УСРП, полягав у тому, що відбувається процес не лише розширення, але й політизації протестної бази, що свідчило про появу сил, які змусять владу вести з ними діалог на рівних. Подальше поглиблення кризи довіри до УСРП, процеси демократизації, які почали швидко набирати силу в СРСР за ініціативою М. Горбачова, дали поштовх для започаткування та зміцнення демократичних тенденцій в УСРП.

Доведено, що метою комуністів-реформаторів була не докорінна зміна режиму, а реформування існуючої моделі соціалізму з метою збереження, якщо не панівної, то домінуючої ролі УСП.

8. Визначено вплив зовнішньополітичного чинника на забезпечення мирного характеру процесу суспільно-політичної трансформації в Угорщині. Наприкінці 1980-х рр. суспільно-політичне та соціально-економічне становище СРСР змусило нове керівництво КПРС піти на низку компромісів заради збереження основного – соціалістичної моделі розвитку як Радянського Союзу, так і його союзників у ОВД. Межі толерантності М. Горбачова до напрямів та змісту змін суспільного устрою в СРСР та в Угорщині, зокрема, були обумовлені його принциповою впевненістю в тому, що соціалізм як ідеологія залишиться панівною, але зазнає певних необхідних змін та враховуватиме національну специфіку. Саме тому були „дозволені” місцеві експерименти, які мали призвести до перемоги або збереження партіями соціалістичної орієнтації домінуючої позиції в країнах ЦСЄ та в Угорщині зокрема.

Головні міжнародні актори публічно підтримували таку політику М. Горбачова, проте робили все для того, щоб замість модифікованого соціалізму в країнах ЦСЄ постала парламентська демократія західної моделі на основі багатопартійної системи, що супроводжуватиметься ліквідацією державної партії та запровадженням ринкової економіки. США, зокрема, максимально активізували політичну підтримку, у тому числі через свого посла в Угорщині М. Палмера, опозиційних партій та тиск на керівництво УСРП для недопущення активного, можливо насильницького, спротиву суспільним процесам, метою яких була зміна політичного режиму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Юнгер М.Б. Реакція угорських суспільствознавців на події в Чехословаччині 1968 року // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* – 2010. – № 99. – С. 60-63.
2. Юнгер М.Б. Круглий стіл 1989 року як інструмент договірного демонтажу однопартійної системи в Угорщині // *Пам'ять століть.* – 2012. – № 1-2. – С. 83-94.
3. Юнгер М.Б. Вплив загальної амністії 1963 року на міжнародний імідж режиму Кадара // *Зовнішні справи.* – 2017. – № 4. – С. 15-18.
4. Юнгер М.Б. Программные документы украинской и венгерской оппозиции накануне смены режима (1987–1989) // *Magyar Tudományos Journal.* Budapest. – 2017. – № 6. – С. 69-74.
5. Юнгер М.Б. Роль угорського самвидаву 1970-1980-х років в активізації опозиційно налаштованої громадськості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* – 2017. – № 1. – С. 66-72.
6. Юнгер М.Б. „Процес філософів” 1973 року як спроба зупинити розвиток інакомислення в Угорщині // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* Вип. 26: Міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред.: С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. – С. 290-306.

АНОТАЦІЯ

Юнгер М.Б. Антикомуністична опозиція в Угорщині (1968–1990 рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут історії України Національної Академії Наук України, Київ, 2018.

У дисертації на основі опрацювання архівних матеріалів та значного масиву опублікованих та неопублікованих джерел досліджено процес становлення опозиційних груп та внесок партій, створених на їх основі, у мирну зміну політичного режиму. Здійснено історико-теоретичний аналіз передумов виникнення народницької та урбаністичної опозиційних груп. Виявлено пріоритетні напрями опозиційної діяльності урбаністичної та народницької груп: проведення протестних акцій, збір підписів під зверненнями до керівництва

УСРП з питань соціально-економічного розвитку, а також заснування протягом 1981–1987 рр. низки часописів та видавництв самвидаву. Досліджено участь реформаторського крила УСРП у підготовці зміни режиму та визначено політичні цілі групи на чолі з Р. Ньершем. Встановлено значну роль зовнішньополітичного чинника у забезпеченні мирного характеру суспільно-політичної трансформації в Угорщині.

Ключові слова: антикомуністична опозиція в Угорщині, народницька та урбаністична опозиційні групи, Угорський демократичний форум, Союз вільних демократів, Союз молодих демократів, зміна політичного режиму.

АННОТАЦИЯ

Юнгер М.Б. Антикоммунистическая оппозиция в Венгрии (1968–1990 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Институт истории Украины Национальной Академии Наук Украины, Киев, 2018.

В диссертации на основе изучения архивных материалов и значительного массива опубликованных и неопубликованных источников исследован процесс становления оппозиционных групп и вклад партий, созданных на их основе, в мирную смену политического режима. Осуществлен историко-теоретический анализ предпосылок возникновения народнической и урбанистической оппозиционных групп. Выявлены приоритетные направления их оппозиционной деятельности. Исследовано участие реформаторского крыла ВСРП в подготовке смены режима и определены политические цели группы во главе с Р. Ньершем. Выявлена значительная роль внешнеполитического фактора в обеспечении мирного характера общественно-политической трансформации в Венгрии.

Ключевые слова: антикоммунистическая оппозиция в Венгрии, народническая и урбанистическая оппозиционные группы, Венгерский демократический форум, Союз свободных демократов, Союз молодых демократов, изменение политического режима.

SUMMARY

Iunger M.B. Anti-communist opposition in Hungary (1968–1990) – thesis’s manuscript.

The thesis for the Candidate of the Historical Sciences’ Degree (PhD in History), speciality 07.00.02 – World History. – Institute of History of Ukraine of the National Academy Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018

In the thesis, based on the study of archival materials and a significant array of published and unpublished sources, the process of formation of opposition groups and the contribution of parties created on their basis to the peaceful change of the political regime in Hungary are determined.

Historical-theoretical analysis of the prerequisites for the emergence of populist (narodnik) and urbanist opposition groups was rendered in the framework of the

research. They have had a long history of their existence under the rule of J. Kádár for over 10 years. The perception of the world and ideological positions of their leaders and the majority of supporters reflect two general historical and philosophical directions having existed in the public mind and political life of Hungary since the beginning of the twentieth century, namely: national-traditional and european-modernizational. It is the interaction of these two ideologemes on the level of tradition-development dichotomy have formed the relationship between these groups and the government, and between these groups themselves.

Carrying out actions of protest, collection of signatures under appeals to the leadership of the Hungarian Socialist Worker's Party (HSWP) on issues of socio-economic domestic situation, as well as the establishment of a number of samizdat (self-publish) journals and publishing houses during 1981–1987 were the priority directions of the opposition activities of the urbanist and populist (narodnik) groups. Information of the Hungarian samizdat about the complex crisis of the Soviet model socialism and dissident movement in the countries of the Socialist camp, the USSR and Ukraine, contributed to the raising of awareness of Hungarian readers.

The research analyzes the content and evolution of the position of the HSWP in its relations with the opposition. It has been clarified out that the so called forced „humanism" of government, which since 1981 had depended on Western financial aid, ensured the absence of repression against the oppositionists. The influence of the ideological principles of the opposition groups on their activities and cooperation both among themselves and with the HSWP is clarified.

The participation of the reformist wing of the HSWP in the preparation of regime change was examined, and the political intentions of the group headed by R. Nyers were determined. The significant role of the foreign policy factor in ensuring the peaceful character of the socio-political transformation in Hungary is determined.

Keywords: anti-communist opposition in Hungary, populist (narodnik) and urbanist opposition groups, Hungarian Democratic Forum, Alliance of Free Democrats, Alliance of Young Democrats, change of political regime.